
Béla Tomka

**Az összehasonlító történetírásról. Tanulságok a magyar történetírás
számára**

[On Comparative History: Lessons for the History Writing in Hungary]

Magyar Tudomány, vol. IL (2004), no. 7, 732-742.

AZ ÖSSZEHAISONLÍTÓ TÖRTÉNETÍRÁSRÓL TANULSÁGOK A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS SZÁMÁRA

Tomka Béla

PhD, Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet
tomka@hist.u-szeged.hu

*And what should they
know of England
who only England know?*
(Rudyard Kipling)

A modern összehasonlító történetírást az 1920-as évektől, Henri Pirenne, Marc Bloch és Otto Hintze fellépésétől szokás datálni, vagyis az összehasonlító módszer alkalmazása a történeti kutatásokban semmiképpen sem tekinthető újkeletűnek.¹ Az utóbbi mintegy három évtizedben azonban az összehasonlításokat a korábbinál gyakrabban és tudatosabban használják a történészek szerte a világon, s így az ilyen jellegű kutatások a nemzetközi történetírás egyik legdinamikusabban fejlődő ágává váltak. A növekvő népszerűséget elsősorban a megjelent munkák számának növekedése bizonyítja mind Európában, mind pedig Amerikában (Kaelble, 1993). Emellett azonban az összehasonlító kutatások intézményesülése és intézményrendszerének kialakulása is sokatmondó a fejlődés szempontjából. Az ilyen kutatások hagyományos fórumai – mint az 1958-ban alapított *Comparative Studies in Society and History* – mellett sorra jöttek létre újak is – például az 1991 óta Lipcsében kiadott *Comparativ* című periodika. Emellett egyetemi kutatóintézetek és kutatócsoportok kezdtek ebben az irányban specializálódni, mint a Zentrum für Vergleichende Ge-

¹ A tanulmány egy hosszabb kézirat rövidített változata.

schichte Europas (Berlin) vagy az International Institut of Social History (Amsterdam), amely nevében ugyan nem jelzi ezt, de szintén tág teret biztosít az összehasonlításoknak.

Az összehasonlítások megélénkülésének alapját elsősorban az adja, hogy mind az elméleti megfontolások, mind pedig a gyakorlati tapasztalatok szerint a módszer következetes alkalmazása több tekintetben segítheti a történészeket céljaik elérésében. A módszer felhasználásával eredményesebben válaszolhatnak az őket ért kihívásokra, sőt bírálatokra is, melyek gyakran a történeti munkák objektivitását-tudományosságát, s ezen keresztül esetenként az egész diszciplína társadalmi hasznosságát és szükségességét vonják kétségbe.

Az alábbiakban azt szeretnénk szemléltetni, hogy miként szolgálhatja és szolgálja e módszer felhasználása ezeket a célokat. Eközben külön is kitérünk arra, hogy milyen kihasználatlan lehetőségek kínálkoznak ezen a téren Magyarországon. A hazai vonatkozások azért is izgalmasak, mert az összehasonlító történetírásnak ugyan Magyarországon is voltak és vannak művelői, azonban úgy tűnik, hogy a nemzetközi trendekkel ellentétben itt az említett gyors fejlődés nem ment végbe. Írásunkban először röviden a történeti összehasonlítások definícióját és legfontosabb sajátosságait mutatjuk be, majd az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetséges típusait és funkcióit-céljait vesz-

szük sorra a nemzetközi irodalom tanulságai alapján kialakított tipológiánk segítségével. Ezt követően az említett hazai vonatkozásokhoz kapcsolódó következtetéseket tárjuk az olvasó elé.

A történeti összehasonlítások definíciója és fő sajátosságai

Kézikönyvek gyakran kezdik azzal az összehasonlító módszer bemutatásával, hogy felhívják a figyelmet egy banális tényre: az összehasonlítás integráns része a mindennapi gondolkodásnak. Sőt, egy elterjedt vélemény szerint összehasonlítás nélkül nincs tudományosság sem. Emile Durkheim úgy vélte, hogy a nemzetek összehasonlítása csupán annak a komparatív folyamatnak a kiterjesztése, amely minden társadalmi elemzés alapja, hiszen a rendkívül sokszínű és végtelen mennyiségű társadalomra vonatkozó információból így jutunk általánosításokhoz. Durkheim ennek nyomán nem véletlenül nevezte „par excellence” szociológiai módszernek az összehasonlítást (Schriewer, 1999). Ennek megfelelően úgyszólván minden történeti munkában találkozhatunk az összehasonlítás valamilyen formájával. Amikor egy történész mondjuk arról ír, hogy az általa ismertetett eset „jellemző” vagy „egyedi” – vagy egy kommány „eredményesebb” vagy „eredménytelenebb” volt ilyen vagy olyan téren egy másiknál –, nyilvánvalóan összehasonlítást végez, hiszen ezt a tényt csak több másik esettel való összevetés eredményeként állapíthatta meg. Sőt, még akkor is ezt teszi, ha csak egyszerűen „sikerről” vagy „kudarcról” beszél, egy másikkal való közvetlen összehasonlítás mellőzésével, hiszen ez feltételezi valamilyen mérce meglétét, márpedig ennek megalkotásához szintén több esetet kell tanulmányozni és összehasonlítani.

Valószínűleg nem túlzás tehát azt állítani, hogy az összehasonlítás valamilyen formában szinte minden történetírói munkában megtalálható. Ha azonban minden történész hasz-

nálja ezt a módszert, akkor mi különbözteti meg a történetírás többi válfajától az összehasonlító történetírást? Egy rövid válasz a két legfontosabb különbséget emelné ki: az utóbbi explicit és szisztematikus módon használja ezt a módszert. Ennek a két elemnek tehát mindenképpen hangsúlyosan szerepelnie kell egy pontosabb definícióban is, amely a következő lehet: a történeti összehasonlítás két vagy több, különböző kontextusból származó múltbeli társadalom explicit és rendszeres szembeállítására vagy abból a célból, hogy meghatározza és magyarázza hasonlóságait és eltéréseit, vagy azért, hogy ezenfelül a társadalmak fejlődésére vonatkozó hipotéziseket alkosson, s a tudományos elméletek érvényességét vizsgálja (Kaelble, 1999).

A különböző kontextusra való utalás fontos korlátozást jelez a definícióban: nem szokás szigorú értelemben vett történeti összehasonlításnak tekinteni az olyan munkát, mely azonos társadalmat, illetve annak valamilyen vetületét hasonlítja össze két vagy több különböző időpontban, s azt sem, mely egy társadalom különböző társadalmi csoportjait veti össze valamilyen szempontból. Léteznek ezenkívül olyan történeti tanulmányok is, melyek eltérő társadalmakat vizsgálnak, de a fenti szűkebb értelemben nem tartják őket összehasonlításoknak. Különösen a társadalom- és gazdaságtörténet területén ismerünk ilyen igen nagy hatású munkákat, mint például Immanuel Wallerstein, Gerold Ambrosius és William Hubbard, Eric Hobsbawm vagy Göran Therborn tanulmányait. Magyar vonatkozásban egyebek között Berend T. Iván és Ránki György több munkája tartozhat ebbe a kategóriába. Mint e rövid felsorolás is mutatja, természetesen szó sincs semmiféle értékítéletéről akkor, amikor azt mondjuk, hogy szigorú értelemben a neves szerzők méltán elismert munkái nem tekinthetők összehasonlító tanulmányoknak. Ez csak azt jelenti, hogy ezek a tanulmányok ugyan nemzetközi perspektívából születtek,

de nem kutatják szisztematikusan a hasonlóságokat/eltéréseket az egyes társadalmak vagy más egységek között, inkább nemzetközi trendeket és folyamatokat elemeznek. A határok persze nem mindig élesek az ilyen jellegű és az összehasonlító tanulmányok között. Ezenkívül ezek a munkák nagyon hasznos szempontokat tartalmazhatnak maguknak az összehasonlításoknak számára is.

Az összehasonlítások leggyakrabban különböző országokra/nemzetekre vonatkoznak, de lehetséges ennél kisebb és nagyobb egységek, mint régiók vagy egész civilizációk ilyen vizsgálata is (Ther, 2003, 45-73). A gyakorlatban az összehasonlítások általában nem egész társadalmakat vetnek össze, hanem azokat valamilyen kiválasztott szempontból/szempontokból vizsgálják. A történészek eközben rendszerint inkább az egyes társadalmak közötti eltérések iránt érdeklődnek – szemben más társadalomtudományok (például a szociológia) művelőivel, akik gyakrabban tűzik ki célul a hasonlóságok feltárását, s így általános társadalomfejlődési törvényszerűségek megismerését. Ettől eltekintve a történeti összehasonlítás csak kevéssé különbözik más társadalomtudományi összehasonlításoktól, s a közöttük lévő határok is meglehetősen elmosódtak: például a gyakorlatban sokszor nehéz lenne eldönteni, hogy társadalomtörténeti vagy történeti szociológiai összehasonlításról van szó – igaz, ennek egy tudományos probléma megoldása szempontjából rendszerint amúgy sincs nagy jelentősége.

A történeti összehasonlítások típusai és funkciói

A történeti összehasonlításoknak számos tipológiája megtalálható a nemzetközi szakirodalomban (Bloch, 1996; Skocpol–Somers, 1980; Tilly, 1984; van den Braembussche, 1989; Haupt – Kocka, 1996; Kaelble, 1999; Haupt, 2001). Az elméleti irodalom tanulsá-

gai és az összehasonlító kutatások gyakorlati tapasztalatai alapján az alábbiakban a történeti összehasonlítások három fő funkcióját különböztetjük meg és ismertetjük részletesebben: az analitikus, a leíró és az eltávolító-mércét kínáló funkciókat. Mindazonáltal a kutatás gyakorlatában ezek a típusok nem mindig érvényesülnek tisztán: egyrészt az összehasonlítások esetenként csak megközelítenek egy típust jellemzőikben, másrészt a típusok nem kizárólagosak, vagyis rajtuk kívül más funkciók is elképzelhetők. Ezenkívül a típusok nem mindig válnak el élesen egymástól, azaz egy összehasonlítás több funkcióval is bírhat. Emellett fontos körülmény az is, hogy a kutatás során mindegyik összehasonlítási típus egyaránt rendelkezhet bizonyos előnyökkel és hátrányokkal.

Analitikus összehasonlítás

Az analitikai funkció mindenekelőtt a társadalmakra vonatkozó megállapítások érvényességének vizsgálatát jelenti. E megállapítások lehetnek általános érvényűek, vagyis ez esetben a társadalmak működésére vonatkozó törvényszerűségek, illetve az ezekre vonatkozó tudományos hipotézisek teszteléséről van szó. Ez egyben közel áll ahhoz, amit több szerző az összehasonlítások „általánosító” funkciójának nevez. Ezenkívül az összehasonlítás speciális esetekkel, egyedi jelenségekkel kapcsolatos állítások vizsgálatához is hozzájárulhat (Lorenz, 1999).

Az összehasonlítás mindkét esetben segíthet a történeti kauzalitás analízise során, vagy a jelenségek tipologizálásában. Az oksági analízis előmozdítása fontos funkció, mert a történeti jelenségek okainak feltárása az egyik legösszetettebb – egyben legfontosabb – történetírói feladat. Sokan úgy vélik, hogy ez az analitikai funkció teszi igazán nélkülözhetetlenné az összehasonlításokat a történetírás és a társadalomtudományok számára. Az összehasonlítások révén ezek a tudományok indirekt módon kísérleteket végezhetnek,

vagyis közelebb kerülhetnek a természettudományok bizonyítási módszeréhez.

A kauzalitás, az oksági kapcsolatok feltárása során az eljárás logikája – John Stuart Millre visszanyúlóan – a következő: ha egy „A” jelenségnek tulajdonítjuk „B” jelenség előidézését, akkor ezt a hipotézist úgy tesztelhetjük, hogy megvizsgáljuk, létezik-e a történelem során „A” jelenség „B” nélkül, vagy megfigyelhető-e „B” jelenség „A” előfordulása nélkül (Haupt – Kocka, 1996, 13.). Egy példával megvilágítva: az a tézis, hogy a kelet-európai kommunista gazdasági rendszerek teljesítőképessége a második világháború utáni kezdeti időszakban felülmúlta a nyugati piacgazdaságokét, jól tesztelhető, ha hasonló kiindulóponttal rendelkező, de kommunista, illetve piacgazdasági fejlődési pályán haladó gazdaságok teljesítményét elemezzük azonos időszakban. Különösen alkalmas erre az NDK és az NSZK történeti fejlődésének összehasonlítása. A két társadalom lényegében azonos kiindulópontja (azonos fejlettségi szint, azonos mentalitásbeli és kulturális adottságok stb.) miatt jól elkülöníthető, vagyis megállapítható az, hogy a társadalmi-gazdasági rendszerek különbözősége milyen hatással járt a gazdaság teljesítőképességére (Ritschl, 1996).

Minden előny dacára kétségtelenek azonban a történeti összehasonlítások korlátai is egy ilyen eljárás során: a kísérleti logika ugyan valóban megjelenik, de ugyanakkor a kísérletek kontrollált és változatlan körülmények között ekkor sem ismételtetők meg. Így az összehasonlítások segítségével növelhető ugyan a történetírás egzakttsága és objektivitása, de ezen a téren a lényeges eltérések továbbra is fennmaradnak közötté és a természettudományok között.

Leíró összehasonlítás

A történeti összehasonlítás segíthet az egyes társadalmak sajátosságainak pontosabb leírásában, s így megértésében is. E funkció

alapját az adja, hogy más társadalmakkal való összevetés nélkül nyilvánvalóan lehetetlen megállapítani egy adott társadalom azon jellemzőit, melyek különös figyelmet érdemelnek a kutatások során. Az összehasonlító vizsgálat a különbségek feltárására, a vizsgált esetek speciális vonásainak bemutatására összpontosíthat. Egyes szerzők – mint láttuk – ezeket „kontrasztív” összehasonlításoknak nevezik, de az „individualizáló” típusúnak nevezett összehasonlítások is hasonló célokat követnek. A történészek rendszerint előnyben részesítik az ilyen, az eltérésekre koncentráló összehasonlításokat. Az összehasonlítás eredményeként azonban nemcsak a vizsgált társadalmak különbségei, hanem hasonlóságai is kitérnek.

Egy ilyen, a társadalmak vagy azok bizonyos intézményeinek, fejlődési szakaszaiknak sajátosságait feltáró vizsgálat során igen fontos a megfelelő összehasonlítási egység kiválasztása. Esetenként célszerű lehet jelentősen eltérő vizsgálati egységeket kiválasztani, hiszen ez elősegítheti a sajátosságok, egyedi vonások felfedezését és meggyőző bemutatását. Ha azonban túl nagy az összehasonlított esetek közötti különbség, az eltérések ugyan valóban szembeötlőek lesznek, de ezen túlmenően az összehasonlítás más célokra kevéssé lesz alkalmas. Így például nem teszi lehetővé a vizsgált társadalom speciális fejlődése mögött meghúzódó okok megvilágítását, hiszen a vizsgált társadalmak nagy eltérései miatt nehéz meghatározni, hogy ezek közül mely különbségek eredményezik a vizsgált jelenséget vagy jelenségeket.

Eltérő társadalmak szembeállításával az összehasonlítás betölthet egyfajta heurisztikus funkciót is: olyan jelenségekre, vonásokra irányíthatja a figyelmünket, melyekre egyébként esetleg a kutatás fel sem figyelt volna, vagy nem a súlyának megfelelően kezelte volna azokat. Ezeken keresztül pedig addig ismeretlen magyarázatokhoz is hozzásegíthet.

Az összehasonlító történetírás ezen fajtája támaszkodik más összehasonlító megközelítésekre, s ez fordítva is igaz. A sajátosságok megismerése, rendszerezése közelebb vihet bennünket az adott társadalom jelenségeinek magyarázatához, vagyis kapcsolódik a korábban bemutatott analitikus funkcióhoz. Az általános elméletek olyan hipotéziseket alakíthatnak ki, melyek vizsgálatában a leíró összehasonlítás fontos szerepet tölt be, bemutatva azokat az eseteket, melyekre illenek az elmélet feltevései, s azokat, melyekre nem. Ugyanez fordítva is igaz: a leíró összehasonlítások olyan jellemzőket azonosíthatnak, melyeket az analitikus összehasonlítás végzők beépíthetnek hipotéziseikbe és elméleteikbe.

Eltávolító, mércét kínáló összehasonlítás

Az összehasonlítás egyik következménye lehet, hogy a történeti „eltávolítja” a vizsgálat tárgyától, vagyis a kutató számára egy új, a saját nemzeti történetírásában megszokottól eltérő perspektívát kínál (Dogan – Pelassy, 1990, 5-14). Ez azért lehet fontos, mert a kutatásokat gyakran egyfajta etnocentrizmus jellemzi: olyan előfeltevéseken alapulnak, melyek a nemzeti kultúrákban gyökereznek, s ezeknek a szerző vagy az olvasó esetleg nincs is tudatában. Az összehasonlítások során nyilvánvalóvá válhatnak ezek az előfeltevések, s a nemzetek/társadalmak tapasztalatairól, illetve az ezeken nyugvó kutatások eredményeiről kiderülhet, hogy helyhez és időhöz kötöttek, vagyis relativizálódnak, elveszítik vélt univerzális jellegüket. Ez a funkció különösen fontos lehet azon nemzeti történetírások esetében, melyek kicsinységük, nyelvi vagy más okok miatt elszigeteltek, kutatóik kevésbé szembesülnek a nemzetközi történetírás eredményeivel.

Az összehasonlítások eltávolító hatása más tekintetben is segítheti a történeti kutatásokat: hozzájárulhat ahhoz, hogy a történeti

munkák megalapozottabban értékeljék az egyes vizsgált eseményeket, folyamatokat vagy személyeket. Az értékelés megjelenik a legtöbb történetírói munkában, hiszen – mint korábban láttuk – a történészek is magától értetődően beszélnek valamilyen szempontból sikeres vagy sikertelen fejlődésről, intézményekről, politikusokról, időszakokról stb. Ezenkívül a nemzetközi történetírásban már régóta túlhaladottnak tekinthető az értékmentesség – a 19. században még a történettudomány fejlődését szolgáló – felfogása, s elfogadott, hogy az értékszempontok elkerülhetetlenül jelen vannak a történetírói munkákban: önmagában már a témaválasztás is ezeken alapul.

A kérdés ennek következtében tehát nem az, hogy értékszempontok, az értékelés mozzanata jelen vannak-e a történetírói munkákban. Ehelyett inkább az érdemel figyelmet, hogy az értékelés milyen módon történik. Az összehasonlítás segíthet abban, hogy ez ne az olvasó előtt rejtett folyamaton keresztül, hanem explicit módon történjen, s mindenekelőtt szilárd módszertan is kínál ehhez. Ha úgy tetszik, az összehasonlító módszer alkalmazásával a tudományos szempontok érvényesülhetnek az értékelés során is. A tudományosság érvényesülésének előfeltétele ugyanis az, hogy az ítélet a történeti valóságon alapuljon. Éppen ennek elérésében segít az összehasonlítás, mivel alkalmazásával nem mesterséges és elvont ideálok alapján értékelünk, hanem más társadalmak valósága jelenti a mércét (Kaelble, 1999, 55.). Az alábbiakban konkrét példával is illusztráljuk ezt az eljárást.

A történeti kutatások és munkák egyik társadalmi funkciója – akarva-akaratlanul – a társadalmi identitások kialakítása vagy erősítése. Korábbi időszakokban – például a 19. század végén – a nemzeti identitás kialakításához vagy formálásához való hozzájárulás nyilvánvalóbb és elfogadottabb volt, mint manapság, de ettől függet-

lenül ez a funkció ma is létezik. Ráadásul nemcsak a nemzeti, hanem más – lokális, valamilyen kisebbségi vagy éppen az európai – identitások kialakítását is elősegítheti a történetírás. Ebből a szempontból az összehasonlító módszer jelentősége nagy, mivel az említett „eltávolító” hatása következtében elősegítheti reális alapokon nyugvó nemzeti vagy más identitások kialakítását. Egyes különlegesnek tartott nemzeti sajátosságokról kiderülhet, hogy nem egyediek, csupán mítoszokról van szó, vagy egyedülállónak tekintett nemzeti hősekről, hogy máshol is léteztek hasonlóak stb. A saját múlt reális ismerete hozzájárulhat a különböző identitások összebékítéséhez is.

Összehasonlítások és a magyar történetírás

Az összehasonlítások során alkalmazott módszereket illetően mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy nincs minden esetben megfelelő, tökéletes módszer. Eltérő célokra más és más módszer használható, s ennek megfelelően változnak az összehasonlítások során felmerülő módszertani jellegű kutatási problémák is. Minden történeti összehasonlításnak szembe kell néznie azonban néhány nehézséggel, melyek jórészt az egyedi és az általános viszonyának régóta ismert, s nem csak az összehasonlítások során jelentkező problémájára vezethetők vissza: Összegezhető-e a végtelen számú egyedi jelenség/történeti esemény, s lehet-e így olyan általánosabb fogalmakat kialakítani, melyek segítségével az elemzésük és összehasonlításuk elvégezhető? Milyen módon lehetséges ezt végrehajtani úgy, hogy közben a vizsgált valóságreszletről nyert kép minél kevésbé sérüljön? Így az összehasonlítások során egyebek között nehézségeket okozhat a megfelelő, összehasonlításokra alkalmas egységek definiálása és kiválasztása, a vizsgált esetek nem megfelelő reprezentativitása, az összehasonlított esetek kölcsönös függősége (interdependenciája), a fogalmak eltérő

jelentése a különböző társadalmakban és korszakokban. Jelentkezhetnek gyakorlati problémák, mint az adathiány, különösen távolabbi történeti időszakokban, vagy a rendelkezésre álló adatok nem megfelelő minősége. Mindezek a problémák azonban nem megoldhatatlanok és semmiképpen sem súlyosabbak, mint a más történeti vagy társadalomtudományi kutatások során fellépő nehézségek, s az összehasonlítások révén nyerhető új ismeretek ellensúlyozzák is a megoldásuk érdekében tett erőfeszítéseket (Griffin, 1992, 263–271.).

Mivel a történeti kutatások módszertana általános érvényű, a fentiekben leírtak természetesen érvényesek a magyar történetírás esetében is. Az összehasonlító vizsgálatok itt is rendelkezhetnek mindazokkal az előnyökkel, melyeket a nemzetközi történetírásban nekik tulajdoníthatunk. Vannak azonban olyan sajátos problémái is a hazai történeti kutatásoknak, melyek megoldásához különös segítséget nyújthat az összehasonlító módszer alkalmazása. Ezek közül négy – részben egymással összefüggő – kérdéskört emelünk ki.

Véleményünk szerint az összehasonlítások kiterjedtebb alkalmazása a hazai történetírásban egyrészt erősíthetné az elméleti tudatosságot, elősegíthetné a túlzottan leíró vonások kiegyensúlyozását. Emellett az összehasonlítások nagy szerephez juthatnak az ideologikus megközelítések korrigálásában is. Tapasztalatok szerint az összehasonlító kutatások igénylik, s egyben előmozdítják a nemzetközi együttműködést, s ezáltal fokozhatják a magyar történetírás nemzetközi beágyazottságát, ami szintén számos jótékony hatást eredményezne. Végül az összehasonlítások hozzájárulhatnak egyes sajátos tudományszervezési problémák megoldásához is. E szerteágazó kérdéseket itt nyilvánvalóan nem tudjuk kimerítően tárgyalni, de kísérletet teszünk legfontosabb vetületeik bemutatására.

1. A történeti megismerés elméleti és módszertani vonatkozásairól már a 19. században is kiterjedt viták folytak, s a történészek és a társadalomelmélettel foglalkozók közötti kapcsolat soha nem is szakadt meg. Ez a kapcsolat azonban a 20. században elmélyült, és az utóbbi évtizedekben a nyugati történetírás fejlődésének egyik legfontosabb vonása volt az elméleti és módszertani problémákhoz való tudatosabb viszony, s egyszersmind az elméletek kiterjedtebb alkalmazása – vagy ahogyan Peter Burke fogalmazott, „az elmélet és a történelem konvergenciája” (Burke, 1992, 17.). Nem független ez attól a folyamatától, hogy – különösen az 1960-as évektől – a nyugati történetírás mindinkább felhasználta a társadalomtudományok eredményeit. Ebből a szempontból még a posztmodernizmus – ami ugyan maga inkább a történeti munkák esztétikai-politikai-retorikai jellegét hangsúlyozta – sem hozott igazi változást, sőt, a történeti megismerés jellegéről folytatott viták nyomában még intenzívebbé váltak. Az „elmélet és a történelem konvergenciája” nem hagyta ugyan teljesen érintetlenül Magyarországot sem, de itt a történetírás főárama – ha eltekintünk az 1970-es évektől mindinkább hiteltelenné váló marxista-leninista elméleti keretektől – leíró jellegű maradt, ami a rendszerváltozás után is érvényesült (Gyáni, 2000, 117-140.). Ez a sajátosság véleményünk szerint több hátrányos következménnyel jár, így nehezíti a magyar történetírás nemzetközi integrációját is.

Mint az tanulmányunk előző részeiből is kitűnt, az összehasonlítások úgyszólván *per definitionem* igénylik azt, hogy a kutató munkája során tisztázzon fontos elméleti és módszertani kérdéseket. Míg a hazai történeti munkák gyakran fel sem vetik azt a kérdést, hogy mi a célkitűzése a kutatásnak, mi indokolja a vizsgálatot, mit kíván a kutató bizonyítani, addig egy összehasonlítás esetén nehezebb elkerülni alapvető elméleti és a módszerekkel összefüggő kérdések tisztá-

zását: az összehasonlító megközelítés alkalmazását önmagában is indokolni kell, nem beszélve az olyan döntésekről, hogy milyen típusú összehasonlítást preferálunk, hány és milyen egységet vetünk össze stb. Ennek következményeként a hagyományos, narratíván nyugvó előadás helyett az összehasonlító történeti munkákban inkább találkozunk érvelő és analitikus előadásmóddal.

A társadalomelméletek fokozottabb felhasználása és adaptációja a hazai történetírásban nem csak az élenjáró – nyugat-európai és észak-amerikai – történetírások és a hazai szakma közötti szakadék megszüntetésében segíthetne. Bár a probléma részletes bemutatása végképp meghaladná ezen írás kereteit, jelezzük, hogy a sokak által a történetírás és a társadalomtudományok 21. századi megújulása előfeltételének tekintett interdiszciplinaritás a történetírás vonatkozásában elképzelhetetlen a társadalomtudományok felé való nyitás nélkül, ami elsősorban azok módszereinek alkalmazását, a társadalomelméleti megfontolásokkal szembeni nyitottabb viszonyt jelent (Open the Social Sciences, 1996). Természetesen egy ilyen nyitás elősegíthetné a társadalomtudományok fogadókészségének javulását is a történetírás eredményei iránt. Ezzel pedig a történeti kutatás fontos lépést tenne saját helyzetének megszilárdítása felé is – egyebek között a konkurensokkal az erőforrásokért folytatott versenyben.

2. A magyar történetírásban már az 1970-es évektől kezdtek visszaszorulni a kirívó módon ideologikus, kizárólag az értékszempon-
tokat előtérbe helyező munkák. Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a történetírás – vagy bármelyik társadalomtudomány – valaha is megszabadulhat az értékszempon-
tunk jelenléte okozta problémáktól. Jól illusztrálja ezt a történeti események értékelésének kérdése.

A történészek gyakran tudatosan igyekeznek elkerülni egy-egy történelmi ese-

mény vagy folyamat minősítését, értékelését. A valóságban azonban az értékelés – még ha esetleg mellőzése kívánatos volna is – alig elkerülhető. Így van ez a magyar társadalom fejlődését illetően is, amikor például – mint erről korábban már szó volt – szokás sikeres vagy kevésbé sikeres intézményekről, intézkedésekről, fejlődési területekről, sőt korszakokról beszélni. Ha az értékelés elkerülhetetlen, különösen fontos az, hogy megbízható eljárások alapján történjen, amihez mindenképp az szükséges, hogy a viszonyítási pont megfelelő legyen. Az értékelés ugyanis mindig az összehasonlítás valamely formáján nyugszik: a korábbi vagy későbbi saját teljesítményhez, illetve a szűkebb vagy tágabb környezethez hasonlíthatunk. Ennek során tehát az összehasonlító módszer alkalmazásának szakmai szabályai, illetve ezek következetes alkalmazása nagy fontossággal bírnak.

A 20. századi magyarországi társadalmi fejlődés egyes szakaszairól eddig kialakított kép esetében nem mondhatjuk, hogy az értékelések mindig következetes módon, az összehasonlítások szakmai szabályai szerint történtek volna. Példát jelenthetnek erre az olykor lappangó, máskor nyíltabb formában megjelenő viták a Horthy-, illetve a Kádár-rendszerrel kapcsolatban, melyekkel a jövőben is számolhatunk, annál is inkább, mert a viták eddig főként publicisztikai szinten folytak, a történészek maguk kevésbé vettek részt bennük. Jellemző eljárás az, hogy valamilyen elvont ideál alapján (ideális parlamentarizmus, népképviselő stb.) fogalmaznak meg értékítéletet. Máskor egymáshoz viszonyítják a korszakokat, vagyis a mérce a magyar történelem egy másik szakasza. Azonban mindkét eljárás problémákat vet fel. Egyrészt az ideális, nem létező állapotokhoz hasonlítás történeti munkában elfogadhatatlan. Ez egyébként annyira nyilvánvaló tény, hogy az ilyen mérce rendszerint nem is explicit, hanem implicit módon, kimon-

datlanul jelenik meg. A második esetben pedig az okozhat nehézségeket, hogy az egyik korszakkal kapcsolatos elfogultság automatikusan tükröződik a másik megítélésében. Ezenkívül azonban a saját történelem korábbi vagy későbbi szakaszaihoz való hasonlítás főként azért problematikus, mert a magyar fejlődés is sok szállal kapcsolódott a külső környezet változásaihoz (válságok, háborúk, a gondolatok-eszmék, az áruk, a tőke mozgása stb.). Így a külső környezet kedvező vagy kedvezőtlen alakulása egy adott periódusban döntően befolyásolhatta a belső fejlődést. Ezért a magyar történelem nem a legmegfelelőbb mérce, vagy legalábbis nem lehet az egyedüli mérce. Sokkal megfelelőbb eljárásnak tűnik, ha külső mércét választunk: ez inkább eleget tesz a történetírás klasszikus elvének, s a múltban élőkkel szemben nem érvényesíti az utólagos bölcsességet, ugyanakkor nem próbálja elhítenni azt sem, hogy a történész szakmai szempontjai értéksemllegesek volnának.

Egy gazdaságtörténeti példával élve: hogyan dönthetjük el, hogy egy bizonyos országban egy adott időszak gazdasági növekedése gyors volt-e vagy inkább mérsékeltnek, esetleg alacsonynak tekinthető? Magától értetődően viszonyíthatjuk a mutatókat ugyanazon társadalom korábbi vagy későbbi időszakának megfelelő indikátoraihoz – s ez az eljárás valóban alkalmas lehet bizonyos célokra, mint például a kortársak teljesülő vagy nem teljesülő várakozásainak megértésére. Ugyanakkor más, átfogóbb feladatokra nem megfelelő ez a módszer: nem alkalmas például annak eldöntésére, hogy az adott időszak gazdaságpolitikájának eredményeit hogyan értékeljük. Lehetséges ugyanis, hogy nem a gazdaságpolitika hiányai okozták a gyengébb gazdasági teljesítményt, hanem a kedvezőtlen külső körülmények, s fordítva. Ennek megfelelően paradox módon egy alacsonyabb növekedési ütemű periódus is lehet kiemelkedően

sikeres időszaka egy nemzetgazdaságnak, ha más, hasonló adottságoknak kitett országokban alacsonyabb a növekedés, s fordítva. A megfelelő viszonyítási alap ez esetben tehát külső: egy – vagy még inkább több – hasonló helyzetű gazdaság adott időszakban, esetleg azonos fejlődési szakaszban mutatott teljesítménye. A nemzetközi összehasonlítás következképpen rendszerint megfelelőbb támpontot kínál az értékeléshez, mint a tisztán hazai összevetések. Utóbbiakat – mint láttuk – a nemzetközi irodalomban nem is szokás összehasonlításnak tekinteni a szó szigorú értelmében.

3. Bár erre vonatkozóan tudományos egzaktaságú felmérések eddig még nem születtek, a vezető nemzetközi szakfolyóiratok szerzőinek és a legjelentősebb nemzetközi szakmai konferenciák előadóinak listái alátámasztani tűnnek azt a véleményt, hogy a magyar történetírás eredményei a kívánatosnál jóval kevésbé jutnak el a nemzetközi szakmai közvéleményhez. Sőt, talán az a megállapítás is megkockáztatható, hogy minden ellenkező várakozás ellenére a magyar történetírás nemzetközi beágyazottsága az utóbbi évtizedben nem javult, hanem inkább romlott. Természetesen ennek a helyzetnek az orvoslása komoly intézményi változásokat igényelne, mindenekelőtt azon a téren, hogy jelentős hazai szakmai karriert csak nemzetközileg is ismert és elismert tudományos teljesítménnyel lehessen befutni. Ugyanakkor az összehasonlító történetírás maga is elsősegítheti a magyar történettudomány színvonalának, nemzetközi ismertségének és elismertségének javulását.

Az a tény, hogy Magyarországon az összehasonlító munkák száma igen alacsony, egyrészt nehezíti az újabb nemzetközi kutatási eredményeknek a magyarországi történetírásban való hasznosítását, s ezáltal kihat maguknak a kutatásoknak a színvonalára is. Az összehasonlítások segítenek ugyanis más országok történetének és az arra vonatkozó

kutatások jobb megismerésében, s így a kérdésfeltevések, elméletek, módszerek stb. körének bővítésében, hiszen megvan az a sajátosságuk, hogy elengedhetetlenné teszik a más társadalmakra vonatkozó eredmények kritikus hasznosítását-átgondolását. Mint Hartmut Kaelble megállapítja, minél erősebb egy országban az összehasonlító történetírás, az ország történetírása annál gazdagabb ezeken a felsorolt területeken (Kaelble, 1999, 52.).

Az összehasonlító kutatások emellett nagyban elősegíthetik a hazai történetírás eredményeinek fokozottabb külföldi recepcióját is. A külföldi kutatók ugyanis a magyar történelemre vonatkozó eredmények közül különösen azokra fogékonyak, amelyek Magyarországot elhelyezik az általuk is ismert és fontosnak tartott szempontrendszerben, vagy másként fogalmazva, a korszerű és számukra izgalmas kérdésfeltevések nyomán születtek. Így a magyar történeti fejlődés tágabb, nemzetközi összehasonlító perspektívában való elhelyezése nem csupán a magyar történelem teljesebb megértéséhez járulhat hozzá, hanem a hazai történetírás eredményeinek jobb külföldi megismertetéséhez is.

4. Végül az összehasonlítások mainál kiterjedtebb alkalmazása előnyökkel járhat a hazai történeti kutatások intézményrendszere szempontjából, segíthet megoldani bizonyos tudományos szervezési problémákat is, mindenekelőtt az egyetemes történeti kutatásokkal kapcsolatban. Véleményünk szerint az egyetemes történeti kutatások helyzete és lehetőségei az utóbbi időszakban ellentmondásosan alakultak Magyarországon. Egyrészt az ország fokozódó nemzetközi integrációja növelte a más társadalmakra vonatkozó ismeretek iránti igényt. Mint láttuk, ez egy általános nemzetközi tendencia része, hiszen a nemzeti történetírások egyre inkább felhasználják más nemzeti történetírások eredményeit, és keresik a kapcsolatot azokkal. E folyamatok tehát nagy lehetőségeket kínálnak

az egyetemes történettel foglalkozók számára, hiszen a nemzetközi eredmények közvetítésében a hazai, egyetemes történelemmel foglalkozó történészeknek jelentős szerepük lehet. Másrészt azonban kétségtelen az is, hogy az ország nyitottabbá válásával az ismeretek beáramlása közvetlenül, közvetítők nélkül is lebonyolódhat, egyre kevésbé van szükség az „importpótló” egyetemes történeti munkákra. Ez azt is jelenti, hogy az egyetemes történetet művelők számára a mércét mindinkább a hasonló témákkal foglalkozó külföldi kollégáik munkái jelentik. Márpedig hazánkban az egyetemes történetírás nemzetközi színvonalú műveléséhez sok feltétel hiányzik. Ezen a téren nemzetközileg értékelhető eredményeket eddig is csak keveseknek sikerült elérni, s ez valószínűleg így lesz a jövőben is. Feltételezhetjük azonban, hogy az egyetemes történeti érdeklődésű kutatók egy része szakértelmét kiválóan hasznosíthatná összehasonlító projektekben, melyek során Magyarországot vetik össze más társadalmakkal. Ez természetesen nem történhet mechanikusan, hiszen nyilvánvaló, hogy nem minden társadalom esetében és nem minden területen van értelme az összehasonlító vizsgálatoknak.

Tanulmányunkban áttekintettük a történeti összehasonlítások fontos típusait és alkalmazásuk lehetőségeit. Az összehasonlítások ugyan nem kínálnak csodaszert a történetírás

sámára, de bővítik a kutatók eszköztárát, felhasználásukkal gyakran megbízhatóbb eredményeket érhetünk el, mint nélkülük. Különösen hasznosnak bizonyulhat ez a módszer a társadalmak fejlődésének törvényszerűségeire vonatkozó elképzelések érvényességének vizsgálata során, az oksági viszonyok megállapításában, nélkülözhetetlen az egyes társadalmak sajátosságainak leírásában, de segít az etnocentrizmus elkerülésében is. Előnyeinek felismerése tükröződik abban, hogy a nemzetközi történetírás mind gyakrabban hasznosítja ezt a perspektívát. Ez nemcsak az ilyen tanulmányok növekvő számában, hanem az összehasonlító kutatók intézményeinek – a folyóiratok, intézetek, konferenciák rendszerének – bővülésében is megnyilvánul. Magyarországon eddig kevés nyoma van ennek a fejlődésnek, noha – mint bizonyítani próbáltuk – az összehasonlítások elterjedése hozzájárulhatna a hazai történetírás színvonalának és nemzetközi ismertségének elismertségének javulásához is. Mindazonáltal a bemutatott előnyök, valamint a kutatások hazai és külföldi fejlődésének dinamikája közötti szakadék az összehasonlító kutatókat a jövőben a hazai történetírás egyik leggyorsabban fejlődő területévé teheti.

Kulcsszavak: *összehasonlítások, összehasonlító módszer, történetírás módszertana*

IRODALOM

- Braembussche, Antoon A. van den (1989): Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society. *History and Theory*. XXVIII (1), 1-24
- Bloch, Marc (1996): Az európai társadalmak összehasonlító történelméről. In: *Uő: A történész mestersége*. Osiris, Budapest
- Burke, Peter (1992): *History and Social Theory*. Cornell University Press, Ithaca, N. Y.
- Dogan, Mattei–Pelassy, Dominique (1990): *How to Compare Nations*. Chatham House, Chatham, N. J.
- Griffin, Larry J. (1992): Comparative-historical Analysis. In: Borgetta, Edgar F. – Borgetta, Marie L. (eds.): *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 1. Macmillan, New York. 263-271
- Gyáni Gábor (2000): Történetírásunk az évezred fordulóján. *Századvég*. 18, 117-140
- Haupt, Heinz-Gerhard (2001): Comparative History. in: Smelser Neil J. – Bales Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Elsevier, Amsterdam etc., Vol. 4. 2397-2403
- Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (1996): Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einführung. in: Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*. Campus, Frankfurt/M.–New York. 9-45
- Kaelble, Hartmut (1993): Vergleichende Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: Forschungen europäischer Historiker. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 1, 173-200

- Kaelble, Hartmut (1999): *Der historische Vergleich*. Campus, Frankfurt/M.–New York
- Lorenz, Chris (1999): *Comparative Historiography: Problems and Perspectives*. *History and Theory*. 38, 25-39
- Open the Social Sciences (1996): *Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford University Press, Stanford, Ca.
- Ritschl, Albrecht O. (1996): *An Exercise in Futility: East German Economic Growth and Decline, 1945-1989*. In: Crafts Nick – Toniolo Gianni (eds.): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge. 498-540
- Schriewer, Jürgen (1999): *Vergleich und Erklärung zwischen Kausalität und Komplexität*. In: Kaelble Hartmut – Schriewer Jürgen (Hg.): *Diskurse und Entwicklungspfade. Gesellschaftsvergleich in den Geschichts- und Sozialwissenschaften*. Campus, Frankfurt/M.–New York. 53-102
- Skocpol, Theda – Somers, Margaret (1980): *The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry*. *Comparative Studies in Society and History*. 22, 2, 174-197
- Ther, Philipp (2003): *Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe*. *Central European History*. 36, 1, 45-73
- Tilly, Charles (1984): *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Russel Saga Foundation, N.Y.

